

Oltza ibarreko hiztegi-bilketa

Luis Mari MUJICA

Nire Nafarroako joan-etorri (eta atsedeen-bidaletan) tartetxoak harturik, parada izan dut, batzuetan, Nafarroan azken ehun urteen buruan erdaldunduriko eskualde zenbaiteko hiztegia jasotzeko. Berrogehi urtetik goragoko bizilagunek, maiz, gurasoengandik helduriko aintzin euskararen hondarrak atxikiak dituzte Nafarroako zenbait ibarretan, nahiz euren *gatzelaniaren* zati huts bilakatuta. Beraz, hemengo hitz-zerrenda *gatzelaniaz* mintzo direnen ahotik bildurikoa da. Maiz, bertakoak ez dira ohardun altxor linguistiko honetaz, ez baltituzte behar bezala hitzen erroak euskarazko eta gatzelaniazkoen artean bereizten.

Aldi honetan Oltzako ibarrean –Iruñerrian, hain zuzen– jatorriko hitz-andana eskaintzen dugu, ia hitz guztiak euskarari atxikiak bai jatorriz, bai fonetikaz –zenbait eromanikoa izan arren–. Zehazki, hurrengo hiztegia, bereziki, Ibero herrian bildua da, baina Artazkoz, Izkue, Asiain ahantzi gabe. Multzoko zenbait Itzarbeibarrean ematen denaren hurbilekoa da, eta Florentino García garestarrak zer den Oltzakoia –eta zer ItzARBekoa– bereizten lagundu digu, batzuetan. Bi ibarren hurbiltasun geografikoak egiten du hiztegia hainbestearaino ez aldatzea; askotan, batean galdua Oltza ibarrean mantentzen da, oltzatarrek euskara Itzarbeibarretarrek baino beranduago galdu baltzuten.

Oltza ibarra, gehienbat, Printze Bonaparteren XIX. mende erdialdeko mapetan euskara gehiengoak zekien eskualdean kokatua zegoen oraindik –eta Itzarbeibarra, aldiz, gutxiengoaren eremuan–. Dena den, XX. mendeearen hasierarako Oltza ibarra euskararen ere-

mutik kanpo ageri zen 1904.eko euskal herrisken nomenclatorrean (*Guía eclesiástica... del Obispado de Pamplona* delakoan).

Nahiz, XX. mendeko lehen hamarkadetan, probableki, Oltzak euskaldun bakanak eman, bertako herriak gehienbat erdaldundurik zeuden. Bestalde, Oltzako euskara Goi Nafarrera Hegoaldekoaren baitan, subeuskalki berezi bezala sailkatzen zen, iparraldean bere mugak Arakil ibarreko mendebaleko herrisketan ageri zirela, eta hegoaldean Gesalitze, Girgillano eta Artazuko lurretan.

Hemengo zerrendan Oltzaibarko euskarara atxikiko gara, gure lekukoak bertakoak izaki, eta, besteen artean, aipatzekoak Ororbiako Salome Urdaniz, Artazkozko Epifanio eta Amalia Areta Irisarri, eta Asiango Luis Sarasa Etxebarren.

Ibarreko toponimia ere kontuan hartzen dugu, noizbehin (lehendik jasoa dugularik).

Abarra (rama, mata de árbol o arbusto)

Aga (palo largo)

Akullu (aguijón de hierro de la pértiga o aguijada, lat. *aculeum*.
Akullo aldaki berantagoa)

Albardia (pieza del yugo, en el que se introduce el extremo del timón del arado)

Almute (medida para cereales de unos doce quilos; *almute almud* arabiarraren euskal formula)

Altzirria (excremento de ganado lanar, *ahari*-(carnero) *al*, eta *zirria* (*txirria*) = excremento delakoetatik. Gareseko *kakaborikos*, berri, *kakabilkor*-etik hurbil. *Bilkor* "gránulo duro" euskaraz)

Altzapilili (acto de levantarse)

Amarreko (amarrako) (tanteo de cinco puntos al mus; *amar-* (diez) eta *-eko* genitiboko deklinabidetik)

Ankon (hueso de la cadera; euskarazko *anka*-tik, nahiz hitza jatorrian *-hanka* frantzikoa edo, *hanke* alemaniarren zehar *anca*-(cadera) gaztelaniarrarekin erlazioan egon. Cfr. Corominas, *Breve Dic. Etim.* 50).

Anderete (hormiga hembra voladora; *andere-* (señora) eta *-te* txikidurazko atzizki erromanikotik, *zokete*, *tenderete* eta delakoetan dagoen bera)

- Antximerreke** (a hombros)
- Arañón** (endrina, ciruela silvestre, euskarazko *aran*-aren (ciruela) ildokoa. Hitza Nafarroako Erribera eta Aragoiko eskualde batzutan ere ezaguna da)
- Arramoko** (instrumento que no sirve)
- Aska** (abrevadero; euskaraz *aska*, jatorriz lat. *vascam*-etik. Cfr. Luis M. Mujika, *Latina eta erromanikoaren eragina euskaran* (LEEE), 113, 326)
- Astamenda** (mastranzo, hierbabuena silvestre, *asto-* (burro) eta *-menta* hitzetatik)
- Asun (atxun)** (ortiga)
- Azkarro** (vigoroso, fuerte. *Azkar* delakoaren formula maskulino erromanikoaz; *beltxo*, *baldarro*, *zakarro* kasuetan bera dago)
- Baldarra** (zafio, desastrado)
- Baldarro** (torpe, maskulino erromanikoaren -o amaieraz, bestelako *kazkarro*, *txarro* delakoetan bezala. Cfr. LEEE, 223)
- Beltxa** (negro).
- Beltxo (negro)** (maskulinoko formula erromanizantea, *baldarro*, *xurro*-ren bidetik)
- Berriketa** (habladuría, chisme; *berri-* (nuevo, noticia) eta *-keta* ekintzazko atzizkia)
- Besaka** (rama gruesa del árbol; porción de terreno o pieza. *Beso-* (brazo) eta *-ka* txikidurazko atzizkitik)
- Bigo** (bieldo u horca de dos dientes; *bi-*(dos) eta *-ko / go* genitiboko deklinatibotik)
- Birika** (longaniza hecha con desperdicios del cerdo, y entre ellos con los pulmones; *birika* (pulmón))
- Burutxa** (residuo del cereal después de cribar; *buru-*(cabeza) eta *-txa* txikidurazko atzizkitik. Añorben *buruka*. Cfr. Jose M. Iribarren, *Vocabulario Navarro* (VN), 100 or.)
- Burzin** (hurgón de hierro de la cocina; erroan *burrin / burdun / burdin* (hierro))
- Buztanagorri** (nombre de un pájaro de cola larga; *buztana-* (cola) eta *-gorri* (rojo) osagaietatik Cfr. VN, 101 *Bustanagorri*)

- Buztin, bustin** (arcilla, lodo)
- Ezponda, ezpuenda** (talud, ribazo).
- Ezpondon** (talud, rampa de desnivel de terreno. Loza herrian izen bereko toponimoa).
- Esterrikear** (*isterrikear*) (escarvar la gallina). *Aztarrikatu*-ren aldaki gaztelaniaztatua
- Galpizarre (kalpizarre)** (barba del trigo). *Gal-/gari*-(trigo) eta *-bizar* (barba) osagaietatik).
- Gallur** (casco del tejado, parte alta)
- Gardabera** (cardo borriquero, *sonchus arvensis* bot., zerrien janarirako egokia; *gardu-* (cardo) eta *-bera* (blando) osagaietatik. Bere aldakiak *gardubera* eta *gardanbera*, besteen artean Cfr. VN, 268)
- Garramuz** (instrumento para coger camarones; arte de pesca de malla muy estrecha; *garra-* (zanca, pata) eta *-motz* (corto) osagaietatik)
- Goldarron** (planta de púas; planta herbácea leguminosa; hierba baja de púas, de tallo profundo. Agian, lehen osagaia *golde-* (arado)-ren ildokoa. Aldakiak *goldaran*, *goldarran* eta *goldarren* Nafarroako beste lekutan. Cfr. VN, 273)
- Golde** (arado; jatorriz latineko *culter* -cuchillo- delakotik euskarara. Cfr. LEEE, 45; *kutre* ere ezaguna da, baina tamainaz *goldea* baino handiagoa da. *Kutre* ere latineko *culter*-etik metatesiaz)
- Gorri** (rojo, tinto)
- Illarraka** (cierto hongo; nombre popular del hongo *clitocybe nebularis*. Cfr. VN, 295)
- Illarrakales** (lugar donde abunda tal hongo, eusk. *illarraka-* eta *-al* atzizki erromanikotik, *gardaberal*, *castañal*, *encinal* delakoetan dagoena)
- Ipurdi** (culo; *linpurdi* ere entzuten da, agian, gaztelaniar artikularen deglutizioaz)
- Ipuro** (enebro, ginebro. *Epuru* / *ipuru* euskarara lat. *juniperum*-etik. Cfr. LEEE, 52)
- Ipurtxuri** (instrumento de sujeción del arado)
- Irlandar** (trasplantar, **birlandatu*-ren aldaki gaztelaniaztatua *bir*-aurrizkiaren lehen kontsonantearen erorketaz)

- Irisko** (*irosko*, macho cabrío); *idisko*-ren aldakia *idi-* (buey) eta *-sko* diminutibaetik. Cfr. VN, 297)
- Isterriekar** (escarbar las gallinas; *aztarikatu*-ren aldaki gaztelaniaztatu)
- Kalostro** (leche de la recién parida. Jatorriz lat. *calostrum*)
- Kazkarria** (porquería)
- Kiskimillar** (quemar al cerdo. Lehen osagaia *kiskail* / *kiskal* "tostar, quemar")
- Kolko** (pechuga)
- Korrusko** (corteza de pan. Agian, onomatopeikoa)
- Koskola** (cabeza, punta; jatorriz lat. *cusculiam*-etik)
- Kozkorro** (corteza, panoja sin grano. Azkuek *kozkor* AN "panoja de trigo, de maíz"; esanahi honekin, agian, lat. *cusculium*-en bide-tik. Beste esanahia "residuo, terrón")
- Kuzko** (huraño, esquivo; euskarazko *kuzko* "envoltorio" delakotik sinbolikoki, agian)
- Laia** (laya, instrumento de labranza)
- Langarra** (llovizna). Azkuek *langar* AN "agua de la niebla")
- Larre** (pasto, pastizal)
- Lezka** (carrizo, cierto arbusto de río)
- Lieko** (secano; euskarazko de *liorko* (seco)-ren sinkopa, ausaz)
- Ligiñarri** (cierta piedra porosa del paraje de Ligiña (Ibero)
- Liki** (tierra blanda. Agian, *liki* / *likin* "pegajoso" delakotik)
- Lupeko** (alacrán cebollero, *lur* eta *peko* osagaietatik)
- Makilla** (palo; lat. *baccillam*, LEEE, 36)
- Mandarra** (mandil, delantal; *mantarra* eta *mantala*-ren aldakia)
- Mozkorra** (borrachera)
- Mozkorro** (borracho; -o amaiera erromanikoaz)
- Mozorro** (fantasma, disfrazado. *Zomorro*-ren metatesia)
- Muga** (límite, linde)
- Ollazorri** (piojo de gallinas; *ollo-* (gallina) eta *-zorri* (piojo) osagaie-tatik)

- Ondalan** (trabajo de preparación de la viña; eusk. *ondatu* (cavar), *-lan* (trabajo))
- Ondarra** (sobras, tropezos de cerdo)
- Ordea** (cambio de pago)
- Orgadera** (cimbel para torcaces)
- Oriz** (leche de recién parida; eusk. *oritz*)
- Otabera** (cierta argoma blanda, aullaga; eusk. *ote-* (argoma), *-bera* (blando))
- Otamen** (almuerzo; *ogi/ot-* "pan", *-men* atzizki erromanikoa. Cfr. LEEE, 279-282)
- Otamenar** (comer el almuerzo)
- Ozelan** (trabajo vecinal; *auzalan* delakoaren aldakia)
- Patxaka** (cierta ciruela silvestre. Ausaz, *Basakaran*-en aldaki sinkopatu)
- Patxaran** (endrina; *basaran basa-* (silvestre, del bosque) eta *-aran* (ciruelo) delakoaren aldaki bustia)
- Pertika** (palo; lat. *pericam*)
- Piko** (agudo, saliente)
- Piperopil** (cierto almuerzo con bollo; eusk. *piper-*(pimienta), *-opil* (bollo))
- Piper** (pimentón; lat. *piperem*. Cfr. LEEE, 99)
- Pixear** (orinar; *pixa*-ren idotik gazelaniatzko infinitiboaren markaz)
- Pixurrin** (orina escasa)
- Sarda** (bieldo)
- Segundilla** (lagartija. *Sugandila*-ren aldaki trakestua)
- Sugarima** (avefría)
- Tarralda** (rastrera de cereal)
- Tartalla** (tartamudo)
- Tiki-taka** (pau suaren onomatopeia).
- Tipi-tapa** (ibiltze arinaren onomatopeia)
- Tripili-trapala** (baldarki jardute -eta gizaki traketsaren- onomatopeia)
- Tripotxa** (individuo barrigudo; amaieran *-txa* atzizki diminutibala, *neskatxa*, *burutxa* delakoetan ematen den bera)

- Tuku-tuku** (astiro Jardutearen onomatopela)
- Tutulu** (persona aviejada)
- Tuturra** (rabillo de la boina; agian, *tontorra*-ren aldakia bokalismo itxiaz)
- Txakolingorri** (chacolín tinto)
- Txandra** (mujer apañada; eusk. (e)txe- eta -*andra* osagaietatik. *Txandro* "amo de casa" maskulinoa ere ezaguna da beste eskualdeetan. Cfr.VN 176)
- Txandrio** (estropicio, daño; agian, (e)txandra -ama de casa- hitzetik)
- Txantxigor** (cierta torta hecha con manteca de cerdo; *gantz* -manteca- eta -*txigortu* (tostar). *Txantxingorri* geroztiko aldaera)
- Txapela** (boina)
- Txapelatx** (cernícalo, ave de rapiña, variante de *zapelaitz*. Bere aldaera sinkopatuta *txaplas* (Itza, Gulia)
- Txapelaundi** (boina grande; individuo que usa boina grande)
- Txapelgorri** (boina roja; carlista)
- Txapeltxiki** (boina pequeña; individuo que usa boina pequeña)
- Txarla** (presa de uva)
- Txarrantxa** (palo de la punta del carro)
- Txarro** (individuo malo, antipático; eusk. *txar*-en formula erromanizatu, generoa adieraziz. Ikus *beltxo*, *baldarro*, *zakarro*)
- Txerri** (cerdo). Eskualdean *cuto* entzuten da, gehienbat. Cuto-ren amaieran *zubito*, *zakuto* eta gisako hitzetan ematen den -to diminutibala atzeman bide da)
- Txerritoki** (pocilga). Gares-en *zotola*, itxuraz, *zogi* / *zot-* eta -*ola* osagaietatik)
- Txiki** (pequeño; toponimian *txipi* ere ezaguna da)
- Txilipurdi** (coz, voltereta; bigarren osagaia *ipurdi*)
- Txintxo** (leal, sereno, fuerte)
- Txintxur** (gaznate, garganta; eusk. *zintzur*-en bustidura)
- Txintxurra** (rabillo de la boina; *txuntxurro*-ren aldakia)
- Txintxurro** (individuo mantecoso)

- Txipa** (cierto pez de río, alevín; agian, *txipia* -pequeño- izenondoaren ildotik)
- Txipiar (chipiar)** (llover menudamente; itxuraz, *txipi*-ren ildotik, topnimian *txipi* izenondoa dela)
- Txipli-txapa** (ruido del agua al arrojar piedras a su superficie)
- Txirdil** (recorte pequeño; racimillo de la vendimia; *txirdil* -colgajo-)
- Txirimiri (sirimiri)** (llovizna)
- Txirrika** (polea)
- Txirrimista** (rayo, relámpago; eusk. *tximista*)
- Txirrin** (vencejo, cría de golondrina; *zirrin* onomatopeiatik, seguraski)
- Txirrinta** (deseo vehemente, envidia)
- Txistor** (longaniza pequeña; carámbano de hielo)
- Txita** (polluelo. *Txito* maskulinoa ere ezaguna da)
- Txoa** (pájaro granívoro, parecido al grajo)
- Txoko** (rincón)
- Txokorro** (ternero; euskerazko *txekorra* asimilazio bokaliko goranzkoaz)
- Txorado** (chiflado, medio loco; euskerazko *zoratu*-tik txistukariaren bustiduraz. Bertatik *chorar* "marearse dando vueltas" eta *chorarse* "volverse loco". Cfr. VN, 191)
- Txori** (pájaro)
- Zaborra** (suciedad, basura. Jatorrian eusk. *zaborra*, baina lat. *saburram*-etik. Cfr. LEEE, 140)
- Zaborrero** (el que acarrea *zaborras* o pedruscos; acarreador de materiales de broza; peón de construcción)
- Zakarro** (tosco, zafio; eusk. *zakar*)
- Zalaparta** (alboroto)
- Zaldiko** (personaje de la comparsa de gigantes; *zaldi*- (caballo) eta *-ko* atzizki diminutibaletik)
- Zamarra** (pelliza, cierta chaqueta).
- Zarrakamalda** (hoz grande; individuo desidioso)
- Zarrata** (rasguño)
- Zarzaloso** (farfallosa)

- Zarrias** (cosas viejas o de desecho; *za(h)ar*-en ildokoa)
- Zarrio** (cosa vieja, sucio)
- Ziape** (mostaza, eusk. *ziape* lat. *sinapem*, LEEE, 90)
- Ziaurri** (yezgo, Bot.)
- Zikin** (sucio)
- Zikiñoso** (sucio, cochino, -oso atzizki erromanikoaz)
- Zilipurdi** (voltereta; ikus *txilipurdi*)
- Zinbili-zanbala** (penduluzko mugimenduaren onomatopeia)
- Zimurrido** (arrugado, tacaño, mustio; eusk. *zimir*-, gehi -*ido* partizipio erromanikotik)
- Zimurro** (avaro, prieto; eusk. *zimir* "arruga")
- Zinzilika / zirzilika** (colgado. *Txindil* esanahi beraz)
- Zintzo** (leal, fuerte)
- Zipi-zapa** (atropelladamente)
- Zirikiar (ciriquiar)** (azuzar, tentar; eusk. *zirikatu* aditzaren formula erromanikoa)
- Zirikiñear (ciriquiñear)** (azuzar; goikoaren aldaki luzatua).
- Ziriki-zarraka** (ganoragabe dabilenaren onomatopeia)
- Ziza** (seta)
- Zorziko** (cierto ritmo de la música vasca)
- Zoldra (zolda)** (suciedad; lat. *soleam*-etik, LEEE, 168)
- Zorrota** (fuente, chorro de agua)
- Zugarro** (olmo; *zumar* / *zumarro*-ren aldakia)
- Zulo** (agujero, bocho)
- Zumera** (mimbre; eusk. *zume*)
- Zumerika** (mimbre mayor)
- Zurrar** (baquetear, curtir; agian, hitz onomatopeikoa)
- Zurriburri** (confusión; nahasiaren onomatopeia)

Hau da azken urteotan, modu soltean, entzun ahala, batez ere Ibero herrian, jasotako euskal hitz-andana; lekuko batzuen izenak goian aipatuak ditugu. Dударик gabe, hitzok XIX. mende hondarrera

arte (eta gutxiengo batek XX.aren lehen hamarkadetan) euskara gorde zuten euskaldunen arrasto dira. Egun, belaunaldi gazteak ez du gordetzen, jada, zerrendako berba anitz. Hitz-andanak, bestalde, Iruñeako hiriburuan euskarak nolako tenore lexikala ukan zuen argitzeko balio du. Ezkabarte, Antsoain, Eguesibarra, Aranguren, Galar, Zizur eta Etxauri-rekin batera, Oltza ibarra (alpururiko ibar gehienak XIX. amaieran euskaldungo gutxienaren esparru geografikoaren barruan zeuden) Iruñea hiriburuaren inguruan kokatzen da. Euskal lexikoaren hondar baliotsu hauek merezi zuten, gure iritzian, norbaitek biltzea, eta eginkizun horri bidea eman diogu atseginez lerro hauetan.